

ХАЛКОЛИТНОТО ЗЛАТО НА ВАРНА И ЗЛАТОТО НА БЪЛГАРИЯ

Светлозар Попов

Може да звучи невероятно и на нас да ни е трудно да го оценим и осъзнаем, но истина е, че първото злато в света е открито по нашите земи. Засега археологическите данни са категорични и не търпят възражения. Дали някога учените ще открият по-старо злато, нека не даваме път на голословни спекулации. Засега липсват индикации. Засега ситуацията е ясна: *първото злато в света, най-многобройните златни находки, първата и най-голяма колективна златна находка и първите три единични златни находки – кандидати за приза „първо злато“ се оказват на българска земя.* И водещо във всички класации е златото на Варненския некропол, което във всеки един от трите най-богати гроба надхвърля 1 килограм и е повече от всичкото халколитно злато по света извън територията на България. Това са неоспорими факти и след като са ни известни, редно е да потърсим, какво ни говорят те. Редно е да ги разчетем, да ги анализираме, да извлечем от тях максимално възможната информация и възстановим по-възможност най-цялостната и завършена картина на епохата. Но като начало нека започнем с кратък преглед на известното ни, без претенциите то да изчерпва пълната информация по въпроса.

Естествено е да започнем от Варненския некропол или с некропола Варна I, както е известен той в научната литература. Става дума за некропол от късния халколит, разположен на 4-5 км от центъра на гр. Варна, в близост до Варненското езеро, било през халколита част от дълбокия морски залив. Най-кратките статистически данни сочат: общ брой златни предмети открити досега 3078 с общо тегло 5763 гр. Систематизирани предметите се разделят на 38 вида с множество разновидности като например само мънистата възлизат 2435 на брой. Злато се

намира в 65 от проучените досега 308 гроба и разпределението му съвсем не е равномерно, каквото впечатление създават някои коментари и определения. Най-богати на златни находки са и най-представителните и богати гробове №№ 1, 4, 26, 36, 43 и 97. Във всеки един от тях, освен златото се откриват и други предмети – символи на престижа, високата обществена йерархия и властта: набори от медни изделия, големи кремъчни ламели, многобройни черупки и изделия от черупки на ценените през епохата миди спондилус и денталиум, идоли от кост и мрамор, екзотични минерали и украшения от такива, както и някои уникални съдове като златната паница и златното гърне от гроб № 4, изрисувани със златен прах. Количественото изражение на златното съдържание в посочените гробове е както следва: гроб № 1 – 1094 гр, гроб № 4 – 1554 гр, гроб № 26 – 68 гр, гроб № 36 – 782 гр, гроб № 43 – 1524 гр. и гроб № 97 – 50 гр.

Съгласно най-новото датиране на некропола посредством радиовъглероден анализ на 45 проби от човешки кости, проведено през 2010 г. в Оксфордската лаборатория, данните маркират периода между 4600 и 4400 г. пр. Хр. /1/.

Нека да се запознаем с някои от по-интересните групи златни артефакти.

На първо място може да разгледаме компактната групата на гривни от масивно злато. Те са общо 15 на брой и като правило - в най-богатите гробове.

В гроб № 1 са открити три гривни с тегла съответно по 139, 184 и 268 гр.; в гроб № 4 – четири гривни с тегла: 203, 168, 237 и 187 гр.; гроб № 26 – една гривна – 51 гр; гроб № 36 – две гривни по около 50 гр; „царския“ гроб № 43 - четири гривни с тегла: 110, 111, 155 и 156; и гроб 97 има една гривна с тегло 23 гр.

Следва да поясним, че представените 15 гривни са открити в шестте най-богати гроба и това, което прави впечатление е, че с изключение на „царския” гроб № 43, всички останали от изброените гробове са символични, т.е. без останки от човешки скелети и кости. Но независимо от това, съдейки от съпътстващия гробен инвентар – всичките шест гроба могат да се определят като „мъжки”. С малки изключения те респектират с теглата си, три от които са над 200 гр, и само четири са под 100 гр., трите с по около 50 гр. и най-леката е 23 гр. Интересна е съпоставката, че по своето съдържание на гривни петте богати символични гробове са съпоставими единствено с т.нар. „царски” гроб № 43.

Така очертаният профил на групата от гривни ги определя като атрибут на лукса, престижа и властта, белег на мъжкото начало в патриархалното балканско общество.

Втора, малка, но компактна група златни артефакти съставят т.нар. „нагръдници” или „пекторали”. Такива са описани в двата най-богати символични гроба: №№ 1 и 4. Но според Иван Иванов пекторал може би представлява и кръглата конвексна плочка от гр. № 43., намерена в областта между гърдите и епигастриума на скелета. Съмненията идват на първо място от външния вид на правоъгълните нагръдници в двата символични гроба и кръглата форма на водения за апликация предмет от „царския” гроб. И на второ – от разликите в тежестта им: двете правоъгълни плочки от гробове №№ 1 и 4 са масивни и тежат съответно 253 и 189 гр, докато тази от гроб № 43, едва 42 гр. (фиг.1 – гроб 1).

По този повод бих отбелязал, че дори и действително да става дума за апликация, то съчетанието ѝ с апликации като златния фалус (23 гр), двете кръгли апликации върху капачките на коленете, по около десетина грама и десетте малко по-малки, но с тегло по около 6 гр. всяка кръгли апликации около главата на скелета, оформят един общ ансамбъл, в който кръглата апликация-плочка по местоположението си играе ролята на

нагръдник. Може би не бива да подценяваме и други две обстоятелства. Че в случая с гроб 43 става дума за реално погребение на починал човек, за разлика от символичните погребения в гробове №№ 1 и 4. И още, че погребението на вожда-„цар” предхожда по време синхронните погребения от двата богати символични гроба, датирани към самия финал на некропола.

Тъй или иначе трите пекторала се оказват белези на изключителното богатство и са открити в трите най-богати гроба, за които със сигурност може да се твърди, че са мъжки, съгласно вътрегробния инвентар.

Друга малка и хомогенна група златни артефакта съставят златните диадеми. Отрити са общо четири диадеми и те са в гробове №№ 2, 3, 15 и 36. По външен вид диадемите са сходни. Близки са и теглата им: около 13, 12, 11 и 8 гр. И четирите гроба са символични, сравнително богати, но не колкото разгледаните мъжки, а вътрегробният им инвентар ги определя като „женски”. (Изключение от общото правило за некропола представлява гроб № 36, в който се откриват и мъжки, и женски, включително и детски атрибути. Х.Тодорова допуска, че тука е погребано цялото царско семейство: царя, царицата и трите им дъщери, починали надалеч /2/. По-вероятно е обаче това да е било семейството на последния владетел, при който общността е опожарила и унищожила всичко преди да напусне родната земя). Във всеки случай диадемите се оказват сигурен белег за женски гробове, а в конкретния случай гробове №№ 2, 3 и 15 са прословутите гробове с глинени маски на мястото на погребания и това съвсем не е маловажно.

Тука следва да кажем за тези, които не са запознати, че в споменатите гробове с глинени маски се откриват и твърде странни по вида си златни пластинки и изделия, които по големина, форма и бройки дават основание да се приеме, че имитират отделните анатомични особености на човешкото лице. Така например двете кръгли, конвексни пластинки в гробове №№ 2 и 3 са служили за очи на маските. Устата е представена от

продълговата пластина, зъбите – от „гвоздейчета”. В гроб № 2 те са 7 на брой, в гроб № 3 - 6, в гроб № 15 - са 2. В този гроб устата не се открива, а от очите е намерено само едното. За да завършим общата украса на маската, изобразяваща човешка глава в естествени размери, към така набелязаните очи, уста и зъби, следва да допълним диадемите на върха на главата и в трите гроба, халките, предназначени за ушите – и в трите гроба по 8 броя, а под маските, на мястото на шията антропоморфни амулети, закачени на огърлици. В гробове №№ 2 и 3 амулетите са по два, а в гроб № 15 – един. Външно са близки – кръгла форма леко изпъкнала, с диаметри 26-30 мм., с широк отвор в средата и трапецовиден израстък с по две малки отворчета в основите им. Изследователите разчитат в тези закръглени форми с широко зейналия в средата отвор стилизираното изображение на раждащата жена. Към женския инвентар и в трите гроба следва да допълним наличието по на един идол от кост или мрамор, както и артефакти, свързани с женските занимания: игли от мед, прешлени за предачен стан от камък или кост (фиг.2).

Най-малка, само с един представител е групата на царските жезли – в гроб № 36. На практика обаче това не отразява цялата истина и ако говорим за един златен жезъл, то е защото в други гробове царските жезли са от друг материал: мед или камък, но затова пък са обковани от златни наконечници или обковки. Така например, жезълът в гроб № 1 е от мед, но с два златни наконечника от двата края на дръжката. В гроб № 4 са открити две медни брадви и една каменна, като едната от медните брадви е притежавала златни обковки, а каменната брадва-жезъл и медната брадва-клевец са имали по един златен наконечник. Т.е. тук и трите налични брадва са разполагали със златни обковки или наконечник и това е знак, че и трите са изпълнявали функциите на владетелски жезли. По подобен начин е положението и при „царския” гроб № 43. Тук също има три брадви – две от мед и една от камък, като последната е била поставена в дясната ръка на

покойника и именно тя е имала златни обковки и наконечник - свидетелства, че е играла ролята на жезъл. Така разбираме, че освен чисто златния жезъл в гроб № 36, то и в най-богатите мъжки гробове: №№ 1, 4 и 43 брадвите-жезли, от камък или мед са били обковани със златни обковки и/или наконечници. Така, на практика разполагаме с пет, а не само с един, златни жезли (фиг.3).

Значително по-многобройна е групата на халките. За целия некропол като такива са определени общо 168 предмета, но тук се откриват и 16 обеци и 5 пръстена като описването на трите категории предмети не позволява сигурното им диференциране. Поради тази причина, само маркирам тази група, без повече да я коментирам. Това би могло да стане при по-богата и точна информация.

По подобен начин стои положението и с групата златни мъниста - най-многобройната група златни предмети, включваща 2435 от всичките 3078 за некропола златни артефакти. Излишно е да казвам колко различни са те по форма, тегло и според разпределението си в гробовете. Допускам, че подробният анализ би могъл да предложи интересни идеи и насоки за работа, нещо, което не е предмет на настоящата статия. Ще ми се да отбележа все пак, че най-общо по форма се различават цилиндрични, сферични и сфероидни, биконични с различна дължина и мъниста като миниатюрни халкички. И най-„шарени” в това отношение са мънистата от гроб № 41 (общо 113 на брой), където има и 10 особено впечатляващи мъниста с цилиндрична удължена форма, във вътрешността на които се откриват малки медни пластинки.

Мънистата се различават и по своята големина, но аз съм силно впечатлен от най-малките като показател за уменията на халколитните майстори-златари в миниатюрата. В това отношение се отличават най-вече мънистата от гроб № 190 – средна тегло 0,067 гр.; на второ място са мънистата от гроб № 49, които са цилиндрични с диаметри 2-3 мм и общо тегло 0,64 гр. Защото това показва, че средно мънистата от гроба

тежат по 0,064 гр., но тъй като са различни по диаметър те не са еднакви по тегло и трябва да има такива и с по-малко тегло. Недостижимо малки са мънистата от гроб № 110. Това са 27 цилиндрични мъниста, за които не са посочени диаметрите им, но е казано, че общото им тегло е 1,01 гр. А това означава, че са със средно тегло 0,041 гр.

Това са най-малките мъниста в некропола, но най-интересното за нас е впечатлението, че по големината си те силно доближават уникалните мъниста от съкровището от с.Дъбене, Карловско. Защото то е уникат и като бройка златни елементи, намерени на едно място (около 20000 от проучванията и още 15000 под формата на съставни бижута, заловени от ДАНС), и като размери, най-малките от които достигат 1,5-2 до 3 мм. Най-ценното, което съкровището от Дъбене разкрива е приемствеността в златарския занаят на майсторите от Варна и тези от Дъбене, живели 1500 г. след края на цивилизация Варна и също толкова време преди майсторите на най-старото тракийско съкровище от нашата земя - прочутото Вълчетрънското съкровище /3/, както и на световноизвестните съкровища от Троя и Микена.

Най-важното за Дъбенското съкровище е датирането му в ранната бронзова епоха – обстоятелство, което запълва празната във времето ниша между халколита и началото на желязната епоха, не давала доскоро покой на археолозите и станала причина за всевъзможни спекулации. Известно е, че 15000 миниатюрни елемента са с общо тегло 205 гр., което прави средното тегло на един елемент 0,0133 гр. Известно е, че сред тях има мъниста и халкички, близки до варненските. Сега виждаме, че те са съизмерими по размери, след като измерените диаметри са съпоставими – около 2 мм. Но са съпоставими и по теглата си, като по-фините златни елементи от Дъбене са средно три пъти по-леки и респективно по-малки. Това е обяснимо при положение, че дъбенските златари са живели 1500 г. по-късно. Но за нас най-важното, че посочените данни показват,

че през тези 1500 г., покрити с плътна за историята неизвестност, знанията и уменията на халколитните майстори не са изчезнали безвъзвратно. Дъбене доказва, че те са оцелели и са се доразвили. Че между халколитното и раннобронзовото ювелирно изкуство има приемственост. От което пък следва, че цивилизация Варна не е една „несъстояла се цивилизация”, както се мъчат да ни внушат. Че това е една наистина състояла се цивилизация, дала богати и разнообразни плодове. И златото от Дъбене безусловно доказва това. Нека отдадем заслуженото за този наш извод на най-миниатюрните златни изделия от двете съкровища – златните мъниста.

Две особени групи съставят зооморфните и антропоморфните амулети в некропола и те със сигурност изискват внимание. Като по-малобройна, нека започнем със зооморфните фигурки. Тук на първо място са двете златни бичета от гроб № 36, станали лице на некропола и придобили световна известност. Те са изрязани от тънка, плоска златна пластина, като едното е по-голямо от другото. От пръв поглед впечатляват по своите майсторски изваяни тела с опашките и особено на главите с лицата и рогата, ако и да са схематизирани. По тялото на голямото биче има пет двойки неголеми отвори, вероятно за пришиване, а на малкото – една двойка по средата на гърба. По периферията на тялото и краката формите и на двете бичета са допълнително подчертани с по един ред пъпки („перли”) (фиг.4).

Трето биче, но още по-малко от описаните и не така пишно и ясно оформено и разпознаваемо се открива в гроб № 26. При него пъпки липсват и има само една двойка отворчета по средата на гърба му, подобно на малкото бича от гроб № 36, а рогът на главата е по-къс и изправен. Въпреки тези разлики, повечето изследвачи и в този случай разпознават образа на бика. Освен трите бичета, в гроб № 36 се откриват и 30 броя апликации с формата на стилизирани изображения ан'фас на животински главички с извити навън и надолу рога – почти

идентични по външен вид, но различаващи се по големината си – с дължини от 28 до 40 мм. В средата на главичката, в основата, откъдето излизат рогата има по една двойка отворчета. По мнението на Иван Иванов апликациите най-вероятно изобразяват главата на бик, но е възможно и да е на овен /4/. В гроб № 36 се открива и един златен астрагал, т.е. едно твърде сполучливо изображение на астрагал от дребно преживно животно – коза или овца. Широките му страни са изгладени като за игра.

Това са намерените зооморфни апликации в некропола и, както се вижда те не са нито многобройни, нито разнообразни. На практика се откриват само в два гроба: в уникалния гроб № 36 и в гроб № 26. Но по-важното ми се струва, че с изключение на астрагала, в останалите случая става въпрос за изображенията на все едно и също животно – на бик. Действително култът към бика е добре известен сред неолитното население в Анатолия и с него той прониква и на Балканите. Но следва да оценим по достойнство, че трите златни бичета от Варненския некропол са най-ранните известни прототипи на златния телец, появил се в преданията от Библията две-три хилядолетия след цивилизация Варна. Далеч по-интересно е обстоятелството, че зад култа към бика най-вероятно попадаме на тотемното животно на халколитните „варненци”. И ако трябва да сме по-точни, следва да отбележим, че образът на бика е добре познат по земите ни още от времето на неолита. Той е едно от най-древните тотемни животни у човека. **А ето, че сега от некропола разбираме, че именно бикът е може би тотемното животно на създателите на първата в света цивилизация.**

Може би още по-интересни въпроси повдигат многобройните антропоморфни амулети. Те са значително по-разпространени и от всичко 65 гроба със златни артефакти се откриват в 25 гроба. Това са общо 40 амулета, разпределени по един в 18 гроба, по два – в 4, по три, четири и седем амулета в по един гроб. В голямата си част са еднотипни и повече или

по-малко стилизирани, като в определени случаи стилизацията свидетелства за високата степен в абстрактните възможности на своите създатели.

Външно са с кръгла форма като диаметрите им варират между 18 и 39 мм., но има и такива с по-малки диаметри – 15, 14 и 13 мм, както и такъв с 68 мм, но са единични. Видимо са леко конвексни или плоски. Обикновено притежават по един голям отвор в средата, като диаметъра му варира, но има и амулети без отвор или с малък отвор. Като по правило притежават по един трапецовиден израстък, в основата на който има по две малки отворчета и по-рядко – с едно. Общото мнение е, че по формите си тези златни амулети символизират „силно стилизирано женско тяло”. И действително, поставени с израстъка нагоре, кръглото тяло наподобява стилизирано изображение на женската утроба, която може да е отворена в различна степен, но има и такива, при които отвори липсват. Тези различия археолозите обвързват с представите за жената като за възрастна, претърпяла многократни раждания, млада невеста или за девица. Колкото до израстъка, той изобразява шията и главата на фигурката, като двете малки отворчета символизират очите. В някои случаи се откриват и подобия на ушички (фиг.5).

Така разглеждани, амулетите най-вероятно изобразяват женски фигури и затова се свързват най-общо с плодородието, с детеродните функции на жената, със зачатието, бремеността и майчинството. Тази интерпретация е напълно достоверна, предвид култа към Великата богиня-майка, който по времето на патриархата е вече трансформиран, но просъществува в култа към жената-майка. В този смисъл антропоморфните амулети с женски форми е в пълно съгласие с известните многобройните керамични женски фигурки от неолита и халколита.

Както споменах по-горе, символичният гроб № 36 се приема за колективен гроб на царското семейство. До този извод някои археолози достигат, изхождайки от многобройния и разнообразен вътрегробен

инвентар, част от който е типична за мъжките гробове, друга – за женските, но има и артефакти, подсказващи погребението на дете. Поради това многообразие гробът е един от най-интересните в целия некропол и седемте антропоморфни амулета представляват истинска загадка. Още по-загадъчен изглежда той предвид видимите различия във външния им вид. Единият от амулетите е с голям в средата отвор, а други два са с видимо по-малки. Останалите четири амулета са без никакви отвори. Излишно е да казвам, че еднозначното тълкуване в случая е невъзможно. Все пак, разгледани в светлината на току що казаното, може да се повдигне хипотезата, че амулета с големия отвор символизира образа на царицата-майка; двата амулета с малки отвори – на нейните млади дъщери, а останалите четири амулета без отвори – на невръстни деца или внучета.

Особени по вида си и несравними с всички останали антропоморфни амулети от некропола са четирите амулета от гроб № 26. Силно изпъкнали, без отвор в средата и почти конични по форма, те разполагат с един силно изразен издатък, който обаче не е трапецовиден, като при останалите амулети, а е дъговиден. Очевидно този тип амулети се отличават силно от представените по-горе женски амулети. Но ако те не са женски и все пак са човекоподобни, логично е да допуснем, че са мъжки, което намира израз в техните особености: изпъкнала, конусовидна форма, без отвор и изразен дъговиден издатък. Така човек може да предположи, че в случая става дума за амулети, в които е представено мъжкото начало. А това, че подобни „мъжки“ амулети се откриват само в един гроб и представляват изключение, е в пълно съгласие с оскъдните керамични артефакти с мъжки форми от епохата.

Тъй или иначе многобройните златни амулети от Варненския некропол показват със сигурност, че именно тук, а не в Египет, се откриват най-ранни златни, антропоморфни амулети. А въпросът става още по-дискусионен и значим, включим ли в числото на амулетите и част от многобройния набор

златни халки и пръстени, разглеждани от някои изследователи като своеобразни амулети на властта.

И така, златните амулети в некропола са сред често срещаните предмети. Самата дума *амулет* иде в българския език от латинското *amuletum* и с нея се означават предмети, на които се приписват магически сили да предпазват носещите ги хора от бедствия, болести и зли сили. По-интересното е, че вярата в амулетите възниква във връзка с първобитната магия и фетишизма, като се е съхранила до наши дни. В качеството на амулети се ползват обикновено природни продукти: камъни, растения и животни или техни части – листа, плодове, кости, зъби и пр., както и техните изображения. Разбира се, че има и човекоподобни, т.е. антропоморфни амулети и както установяваме именно такива са най-често ползваните от халколитния човек. Но като амулети могат да се разглеждат и животинските фигурки. Тъй или иначе и човекоподобните амулети и животинските фигурки, били те амулети или не, водят към най-ранните верски представи у палеолитния човек: вярата му в магията, тотемизма и фетишизма, предшествали култа към Великата богиня-майка преди появата му през мадленската епоха на късния палеолит (XV-IX хил.пр.Хр.)

Този извод е важен за нас, защото разкрива един малко дискутиран и почти непознат аспект от същността на Варненския некропол. Сега ние го виждаме и оценяваме в една малко позната светлина. Това не е само един некропол, приютил тленните останки на представители от някогашното халколитно общество, колкото и знатни да има между тях. Златните амулети ни въвеждат в богатия духовен живот на това далечно и непознато, днес, общество. Те показват мястото и ролята на златото в тези представи. То дава видим израз на етичните и естетични норми и нивото им на развитие в халколитното общество. Златото илюстрира обществената пирамида и става символ на породената от нея власт. Но заедно с това то обслужва и духовния живот

на човека. И не само неговите верски аспекти, но и натрупалите се интелектуални познания.

Това е друга огромна тема за изследване, която Христо Смоленов и Христо Михайлов разкриха през последните години. Тук аз няма да я разглеждам подробно, но няма как да не припомня, че тъкмо златните артефакти от некропола са тези, които хвърлят най-обилна светлина върху абстрактните знанията на халколитния балканец в сферата на геометрията и математиката, на навигацията, астрономията и земемерството, познаването на световните константи пи и фита (.....), на еталоните за размери и тежест на телата, на понятието ъгъл и неговото измерване, на особения ъгъл 82 (...) и т.нар. ”златно сечение”.

Само за да приключим темата с неподозираните познания на халколитния човек по нашите земи ще допълня, че наред с бичетата, двамата автори ги откриват и в редица други златни артефакти като например пластината-пекторал от гроб № 4, но и в някои от останалите още предмети с неясно досега предназначение и поради това останали без конкретни наименования от рода на т.нар. „дъговиден предмет” или „бумеранга” от гроб № 36, а вероятно и на редица от многобройните апликации, които тепърва ще бъдат изследвани /5/.

Че Варненският некропол не е обикновено гробище, а нещо много повече, говори и голямата ни археоложка Хенриета Тодорова. В статията „Към проблема за т.нар. „символични погребения” от енеолитния некропол Варна I (1992 г.) тя анализира най-вече гробовете без скелети и човешки кости, като ги разделя на три групи. В първата група включва най-богатите символични гробове (1, 4 и 36), във втората са гробовете с маски (2, 3 и 15), а третата група са т.нар. „кенотафи” – гробове като тези на останалите реално починали хора, но без да е бил полаган в тях трупа, защото човекът е починал надалече. Като начало тя сочи някои общи белези на гробовете от първите две групи: значителната дълбочина на ямата (150-220 см), сходните размери и ориентация и

странната особеност, че дъната на всички тях са покрити с тъмен пласт материя, останала неизследвана, както и наличието на червена охра. Изхождайки от богатия си опит и конкретно, от данните за наличието на глинени идоли, съизмерими по ръст с човешките и изследваните от нея шест „погребения” на идоли в Дуранкулак, оставили подобни следи в гробната яма, авторката допуска, че тъмната материя по дъната на тези ями „... произхожда от разложена антропоморфна фигура от слабо опалена глина с височина близка до човешкия ръст.”

Разглеждайки най-богатите символични гробове № 1 и № 4 тя отбелязва, че те „се обединяват от липсата на „маски”, от огромното количество денталиум ... , от големите кремъчни ламели, от златните гривни и златните нагръдни пластини (пекторали), от скиптрите с облечени в злато дръжки, от големите златни „маниста”, златни халки и обковки, от голямото количество кръгли златни апликации, от герданите от златни маниста, както и от богатия набор от медни оръдия, шила и т.нар. корубести идоли и съдове, в т.ч. и такива със златна украса.” След това съпоставя тези гробове с най-богатия реален гроб № 43 („гроба на царя”) и отчитайки сходствата обръща особено внимание на разликите: в гроб № 43 липсва тъмната материя на дъното, тъй като в него има скелет; липсва голямата пекторала; апликациите са по-малко и няма корубест „идол”. И така стига до извода: „... в символичните гробове 1 и 4 са били положени изображенията на мъже, които са имали по-висок ранг от ранга на погребания в гроб № 43. Златната правоъгълна пекторала е символът на този особено висок ранг. Тъй като тя не се среща никога със скелет, то би било логично да се приеме, че при „гробове” № 1 и 4 става дума за мъжки божества. Пълният комплект от медни оръдия, с които са снабдени те, също не се среща никога в реални погребения. Този факт навежда на мисълта за връзката на въпросните божества с металургията, на което

обръщат внимание и Я.Лихардус и И.Маразов.”

Продължавайки сравненията на инвентара на богатите символични гробове авторката установява, че най-близо до въпросните два гроба № 1 и № 4 стоят гробове № 5 и № 41, макар да са по-бедни. И тя приема, че в тях са положени мъжки глинени идоли от по-нисък ранг.

След това насочва вниманието си към трите гроба с маски като обръща внимание на златните диадеми, чифтовете златни антропоморфни амулети на шията, многобройните златни обеци (по пет за всяко ухо), медната игла (за коса?), корубестия костен идол във всеки гроб като приема, че инвентарът им ги определя за женски. Така тя стига до извода, че гробове №№ 2, 3 и 15 са на женски божества, символизирани от положените в ямите глинени антропоморфни фигури. А след като разглежда и разположението на гробовете в некропола и специално близостта помежду им, ги групира по двойки: „мъжки” – „женски” гроб, както следва: 1 + 2, 4 + 3, 5 + 15. И привършвайки изследването си Х.Тодорова отбелязва: „Липсата на такива „погребения” в изцяло проучената синхронна част от некропола в Дуранкулак е едно убедително указание за това, че в района на Варненските езера се е намирал голям и изключително богат храмов комплекс, централен за голяма територия.” /6/.

Бих само допълнил, че такива липсват и в третия синхронен некропол – този от Девня. Наистина, той е най-слабо изследван като са проучени само 26 гроба, за разлика от Варненския – 308 гроба и най-големия – Дуранкулашкия с проучени 1204 гроба, от които халколитните са 604.

Но освен с „погребенията” си на глинени божества Варненският некропол се откроява и по количеството на златни артефакти. В началото посочих, че тук златните артефакти са 3078, а теглото им е 5763 гр. и всички сравнения с други синхронни обекти са излишни. Нека спомена, че втората по големина халколитна златна колективна находка в България, открита в

с.Хотница, Великотърновско възлиза първоначално на 44 артефакта с общо тегло 312 гр., а след откриването на още 5 предмета в последните години е около 350 гр. Дуранкулашкото злато възлиза общо на около 50 гр., а това от некропола Девня се състои от две обеци с общо тегло едва от 2,7 гр. Като оставим настрана тези чисто статистически данни, струва си да хвърлим един бегъл поглед върху халколитното злато по земите ни, за да разширим кръгозора на познанията си, но и да извлечем допълнителна информация и нови някои обобщения. Именно затова се спрях толкова обстойно на комплекса златни находки от Варненския некропол, защото като най-голям той дава най-широк поглед върху характера на златните находки от епохата. А това го прави и най-подходящ в качеството му на база за сравняване – нещо, което ще ни помогне при представянето на останалите златни находки от земите ни от времето на халколита.

Нека започнем краткия си обзор със златните мъниста от некропола Варна II – 31 цилиндрични по форма мъниста от гривна с общо тегло 4,52 гр, намерени в гроб № 3 от раннохалколитния некропол край Варненското езеро, 2 км западно от некропола Варна I /7/.

Да продължим с Хотнишкото златно съкровище. То е синхронно на Варненското и е може би първото халколитно съкровище открито по земите ни през 1956 г. Споменавам тази подробност, тъй като липсата на база за сравнение е подвела археолозите да го свързват със златото на Троя и Микена от раннобронзовата епоха. Разбира се, те са имали предвид и някои сходства между златните предмети. Непредвидено обаче темата за връзката на прословутите съкровища със златарството по нашите земи има съвременно продължение. Тя стана особено актуална напоследък, след като бе разкрит златодобивния център при Ада тепе, край Крумовград. Той се оказва първия по рода си подобен център в Европа и света, датиран XV-XII в. Преди него е било използвано изключително т.нар. ”алувиално” злато,

събирано от златоносните речни пясъци. По-важното обаче е, че началните данни от изследванията на самото злато, подкрепят тази хипотеза, което ще рече, че най-вероятно златото от Троя, Микена в Вълчетрънското съкровище произхожда от нашето Ада тепе.

Косвен аргумент представляват и намерените от Шлиман златни маски в Микена. Защото правенето на маски на починали царски особи не е в гръцките традиции, а подхожда повече на потомците на „варненските” майстори, изваяли глинени идоли със златни апликации от гробове №№ 2,3 и 15 на Варненския некропол. Още повече, че прословутата маска на Агамемнон се оказва с три века по-стара от времето на водача на ахейските войски срещу Троя. А разкритите в последните години подобни златни маски на тракийски владетели по нашите земи показват твърде убедително кои са истинските носители на традицията.

Връщайки се на Хотнишкото съкровище нека кажем, че в първоначалния си вид то включва 39 златни халки, една масивна спираловидна гривна с тегло 44 гр. и четири антропоморфни амулета, подобни на тези от Варненския некропол – кръгли, с голям отвор в средата, с издатък и две малки отворчета в основата му. При подновените след 2000 г. проучвания са открити още три златни амулета и две спирали, но като цяло златните находки от Хотница типологично не се отличават особено от Варненските. Оригинална изглежда единствено спираловидната гривна.

Днес се спекулира, че златото от Хотница се отличава от останалите халколитни колективни находки по това, че не е от некропол, а е открито „в истинската му среда. Хората са си живели, накитите са били по тях и те са ги ползвали в ежедневието”. В действителност обаче нещата не стоят така. Сграда № 4, където е открито съкровището е култова сграда, а не обикновено жилище. Тя е разположена в центъра на селищната могила и има квадратна основа, за разлика от обикновените жилища с правоъгълни основи. В нея липсват артефакти от бита, запазилата

се на някои места червена боя по стените, заедно с останалите аргументи определят сградата за култова. Обръщам специално внимание на това обстоятелство, защото и в случая с Хотница колективната златна находка се оказва свързана също с духовния живот на хората, подобно на тези от некрополите и няма битов характер /8/.

Златните артефакти от Дуранкулак не правят изключение в типологично отношение от тези във Варна и Хотница. Това са един антропоморфен амулет от вече познатите ни, но освен двете отворчета за очи, разполага и с едно по-голямо отворче над тях и в средата на издатъка, три халки, мъниста от огърлица, две гривни, гвоздейче и спирала /9/.

Русенското злато е също от гроб и включва общо четири предмета: антропоморфен амулет, но с вид на изправена в цял ръст подчертано женска фигурка, което го прави оригинален. Вторият амулет е от вече познатите ни стилизирани, но е без отвор. Освен двата амулета се откриват още златна гривна и пръстен /10/.

Некрополът в Девня е по-беден. Тук в местния „царски” гроб № 18, наред с медната брадва-чук, двете дълги кремъчни пластини и двете огърлици (едната от мъниста от мидата спондилус) се откриват и две златни обици. По устни сведения златна обича е имало и в гроб № 1, но той като първи е бил силно разрушен, а обичата е изчезнала /11/.

Освен халколитният некропол от района на Девня е известен и един богат гроб от същата епоха, само че от околността на бившето село Река Девня. Погребаният не е определен по пол, но гробът съдържа разнообразен инвентар от медни, кремъчни и златни предмети, които ориентират за гроб, принадлежал на мъж. Златните артефакти се състоят от 32 броя халки с общо тегло 62,11 г. /12/.

Три златни предмета – амулет, от известните ни и два щифта са открити в селищна могила Сава, Варненско. Понастоящем те се намират в музея в гр.Дългопол. Тук се съхранява и един амулет, открит при с.Снежина, Провадийско. Особено

внимание привлича златната игла, открита тази година при проучването на Провадия – Солницата. Това е първият златен предмет, намерен тук, но надеждите са, че едва ли ще си остане единствения.

Единични златни находки са открити и на други места из страната. Определен интерес представлява антропоморфния амулет от с.Кошарица, Бургаско. Той е подобен на русенския, в цял ръст, изправен, но с тази разлика, че е видимо - на мъж. Стилизирани антропоморфни амулети са открити и край Пазарджик, Първомай, Пловдивско и с.Капитан Димитриево, Пазарджишко, като първите два са без отвори, а с малки издатини, а третият е с широк отвор в средата и прав, удължен издатък без отворчета.

Това са данните от краткия преглед на халколитните златни находки от страната. Има обаче нещо, което е от особена важност и досега не сме коментирали. Три от всички находки се отличават от останалите по датирването си и докато като цяло златните артефакти са от късния халколит, то за тези три се твърди, че са по-ранни – от средата на епохата. Говоря конкретно за мънистата от некропола Варна II /13/, за златната спирала от гроб № 165 от Дуранкулак и за едната спирала от Хотница.

Тук аз няма да вземам отношение към приза „първо злато“, както често се поставя въпроса, защото много по-важно е нещо друго. Златната спирала от Дуранкулак е от гроб датиран към средния халколит и веднага следва да съобразим, че става дума за време, когато културата Варна още не е възникнала. Можем да сме сигурни, че спиралата е дело на майстори от местното хамангианско население. Некрополът Варна II е от същото време и е дело на същите хамангианци, заселили Варненския залив и станали стопани на солодобивния център Провадия. От това следва, че две от първите три най-ранни златни изделия са дело на представители на културата Хаманджия. И този извод е особено ценен, защото досега никой не е разглеждал въпроса за първите майстори-златари. Нека

сега видим как стои положението с третия известен артефакт.

Според археолога Стефан Чохаджиев спиралата от Хотница е също от средата на халколита. За това той съди от обстоятелството, че тя е открита на метър–метър и половина по-дълбоко от Хотнишкото съкровище. А освен това е изработена чрез изчукване за разлика от останалите 48 златни артефакта, които са отлети. Тази информация е твърде оскъдна, за да взема човек отношение към въпросите, които повдига и затова нека се доверим на специалиста.

Интересни за нас са и други някои особености, които няма как да не коментираме. Централната сграда № 4, там където са намерени златните артефакти, е единствената квадратна сграда и казахме, че е имала култово предназначение. Тя е разделена на две помещения: по-голямо – северно и по-малко – южно. Входът ѝ е ориентиран на юг, а златните артефакти са открити до северната стена на северното помещение. Впечатлява и ориентацията на дъските от пода на помещението, които на места са запазени. Интересното е, че те също са ориентирани север-юг. Нещо повече, входовете на всички жилища в Хотница са от южната им страна. Обобщавайки посочените топографски данни относно разположението на входа и на златното находище, на двете помещения и дъските на пода, както и на входовете на останалите жилища в Хотница, склонен съм да допусна, че хората обслужвали култовата сграда и обитавали Хотница са били носители на култа към севера. Любопитното е, че точно такива са отново хамангианците. А ние знаем, че именно с тях в Добруджа и в Североизточна България се появява трупологането по гръб и с ориентация север-юг /14/.

Как тогава да си обясним наличието на тази особеност сред обитателите на Хотница? Възможно ли е изобщо да очакваме проникването на хамангианци тук? Едва ли някой може да даде категоричен отговор, но да не забравяме, че тъкмо хамангианците бяха заселили Провадийското плато и като стопани

на солодобивния център бяха създали новите „промишлени“ технологии в експлоатацията му /15/. Да не забравяме, че те бяха носителите на мидената мода в цяла Североизточна и Северна Централна България /16/. А и намерените в Хотница повече от 400 кремъчни сечива, направени със суровина от с.Равно, Разградско показват оживените им търговски контакти с района на най-качествения кремък - Разградско и Шуменско, разположен между селищната могила Хотница и родната им Добруджа. Сечива от същия восьъчен кремък са неизбежен атрибут на гробовете от Варна, Девня и Дуранкулак. По всичко личи, че ценният материал е свързвал в една търговска мрежа трите халколитни некропола с центъра в Разградско и района на Хотница. А всичко това подсказва, ако и да не доказва възможността за проникването на хамангианско население или най-малко на елементи от неговата култура във вътрешността на страната, чак до Великотърновско. Така се оказва, че и трите най-ранни златни изделия в света – в Дуранкулак, във Варна и Хотница са свързани с хамангианците. Отгук и хипотезата, че първи златари на Балканите може да са именно загадъчните носители на Добруджанската култура Хаманджия, дала живот и на корабоплаването в Черно море, и на културата Варна.

Тук следва да допълним с интересната хипотеза на Васил Атанасов за произхода на златото у част от находките от Варненския некропол. Геологът разглежда Голямата и Малката пещери при Мадара и изказва аргументирано мнение, че е почти изключено те да имат естествен характер и би следвало да са дело на човека. Като специалист му е разрешено да изследва една-единствена шлихова проба на малък участък от почвения слой на Мадарския резерват. И във взетата проба открива зърна самородно злато, чието количество определя като „впечатляващо“. Така авторът стига до хипотезата си, че злато от Мадара би могло да е ползвано от „варненските“ златари /17/.

Дали това е така, би могло да се отговори след задълбочени проучвания, но истина е, че пещерите и района около тях са били обитавани от халколитния човек. Ако обаче в хипотезата има нещо вярно, това би могло да хвърли светлина и върху златото от Хотница. Защото Мадара се намира на пътя между двете най-представителни златни находки от халколита по нашите земи.

Лично аз имам определени резерви относно мястото на хотнишката спирала сред набора от най-стари златни изделия. Това обаче намирам за второстепенен въпрос и тук няма да го коментирам. Във всеки случай и спиралата от Дуранкулак, и тази от Хотница могат да се разглеждат като изходен материал за изготвянето на мъниста и поради това съм склонен да ги разглеждам в хронологичен план като по-ранни от мънистата от некропола Варна II. А споменатите мъниста са безспорно първите завършени златни украшения.

Накрая ми се ще да се спрем и на още един интересен въпрос, който повдига Варненския некропол. Ако се върнем към знаменитата статия на Х.Тодорова за т.нар. „символични погребения“ мнозина ще си спомнят, че двата най-богати гроба от некропола тя свързва с двете най-върховни божества на местната общност. И още, че и двете бяха на богове-металурзи. Тук любопитното е, че най-върховните богове са металурзи. Това е логично и разбираемо, след като знаем, че именно Балканите са люлката на металургията. Защо обаче боговете са двама, липсва всякаква яснота и си е чиста загадка.

Най-любопитното обаче е това, че двама са светиите-ковачи и в българската църковна митология – братята близнаци Антони и Атанас /18/, и в митологията на волжките българи – алпите Хурса и Бури или Барис /19/. За жалост с унищожаването на всички корени от езическото ни минало, днес българските митолози не знаят почти нищо по въпроса. А връзката на ковашкия занаят с двамата светци е напълно неясна. Защото според техните жития и двамата са родом от

Египет и целия си съзнателен живот са прекарвали там. Не са и никакви братя, и още по-малко - близнаци. Единият – отшелник, а другият епископ, никой от двамата не е и похващал приживе тежкия ковашки чук. В официалните църковни жития никъде не се говори за тях като за ковачи. Тогава, как народът ни ги е припознал като такива?

Особено любопитно е, че населението в Родопите вярва, че св.Атанас живее в един от кладенците край с.Малко градище, в подножието на връх Св.Марина и в непосредствена близост до мегалитния комплекс „Глухите камъни”. А това със сигурност свързва и св.Атанас, и св.Марина с халколитната епоха /20/. Къде е тук мястото на св.Антони, липсва яснота, освен че е представян за брат на св.Атанас.

Такова е положението с двамата патрони на металургията според народните вярвания у нас. Но подобно е положението и при волжките българи. Там дори нещата са по-ясни. Алп Хурса бил алп на ковачите, а алп Барис (Бури, Булг) – на леярите. Обяснението, ако е вярно, е впечатляващо. Точно по същия начин са поставени нещата и в японската митология – там също има бог ковач – Амацумара и богиня-леярка – Исикоридоме /21/. Нартския епос в Кавказ също разпознава двама божествени ковача Дебеч и Тлепш представители на различни поколения ковачи. И докато Дебеч вършел всичко с голи ръце, то ученикът му Тлепш изнамерил ковашкия чук, клещите и наковалнята /22/. Явно, двамата ковачи били те родни братя, ковач и леяр, или пък божества от различни поколения, е познат мотив в най-различни митологии. Обясненията липсват, но за нас важното е, че корените на тези представи водят от Варненския некропол.

И още нещо, накрая. Казах, че алпът ковач у волските българи носи името Хурса. На пръв поглед то ни е напълно непознато и съвременни автори го свързват със славянския бог Хорс. Анчо Калоянов обаче показва, че в най-ранните руски извори, където се среща, то е на българска основа. И разкри, че е познато и у нас, но под формата Хърс. Нещо

повече, показва, че у нас то не е само едно име на езически бог, останало до наши дни единствено в някои топоними. А е нещо далеч по-значително, след като виждаме именувана с него самостоятелна етнографски група – т.нар. „хърцои”, известни от близкото ни минало в Русенския и Разградския край /23/. Най-любопитното обаче ни предлага шумерския език, в който златото се е наричало *хурса* /24/. И това хурса ни подсеща за гръцкото *хрисос*, със същото значение. И за българския алп Хурса.

Настоящата статия, колкото и да е малка по обем, повдига редица сериозни въпроси като в някои случаи предлага и определени решения. На първо място тя представя една обобщена картина на златните изделия по българската земя от каменно-медната епоха. И това позволява да се набележат някои тенденции относно мястото, значението и развитието на най-ранното златарство като форми, идеи и хронология. Да ги изредим.

1. Общият преглед на златните изделия от халколита на територията на България прави впечатление с видимите сходства помежду им, без това да означава, че са правени в един център. Това наблюдение се потвърждава и от някои съвременни изследвания. Отчита се определена еднотипност. Мъниста, халки и спирали се срещат на много места, а от по-сложните изделия най-чести са стилизираните женски антропоморфни амулети. Наред с тази „рутинна” дейност се наблюдава постепенно разширяване на кръга изделия и тематично обогатяване. Проява на тази тенденция са фигурките на трите бичета от гробове №№ 26 и 36 и на зооморфните апликации от последния. Впечатляващи са и двете фигурки на мъж и жена от с. Кошарица и Русе. Подчертано тематично разнообразие внасят и разнообразните и многобройни апликации от Варненския некропол, особено впечатление, сред които прави златния „царски” фалус от гроб № 43 (фиг.6).

2. Най-ранни завършени изделия от злато са златните мъниста, за които

свидетелства набора от 31 мъниста от некропола Варна II, както и златните спирали от Дуранкулак и Хотница, всичките датирани за средата на халколита. Като форми те не представляват нещо оригинално, доколкото имитират мънистата, изработвани от други материали от по-ранни периоди. И изборът им едва ли е случаен поради миниатюрните им размери при дефицита на злато в условията на проходащото златарство.

Последното е в сила и може да се каже и за останалите златни изделия от времето на халколита. Като цяло те са сравнително малки по размер и тегло. Липсата на златни съдове и други масивни изделия от злато намира същото обяснение. По това време и технологиите за добив на метала, и общото му натрупване са все още в началния си етап. Това наблюдение се илюстрира и от контраста между златните и медни изделия от епохата. Масивни брадви, чукове, длета и други подобни изделия от мед не липсват. До същия извод ни води и сравнително ограниченият спектър от типове златни изделия. И все пак, откриват се и някои по-масивни изделия, най-често като предмети-символи на властта и божественото начало, намерени в най-богатите гробове. Такива са част от гривните и двата представителни златни пекторала от гробове №№ 1 и 4 – предмети с около 200-250 грама.

3. Златните изделия, дори и в най-ранния етап от тяхната поява, са безспорни носители на определени художествени качества и дават богата представа за естетическите вкусове у халколитния човек. Би било обаче повърхностно и несериозно да ги разглеждаме и оценяваме единствено в тая светлина. Няма да сгрешим ако приемем, че златните изделия са израз на култовите представи на халколитния човек. Затова те като по правило се срещат изключително на култови места – в гробове, некрополи (Варна I и Варна II, Дуранкулак, Девня) и култови сгради (Хотница). Това намира потвърждение и от многобройните антропоморфни и зооморфни амулети, и от мащабното присъствие на злато в символичните

„погребения“ на глинени идоли на халколитни божества.

Благодарение на тях може да осветим и опознаем някои от водещите култове през епохата. Гробовете по двойки на мъжки и женски божества нагледно илюстрират култа към Равнопоставениците/Паредри. Многобройните антропоморфни женски амулети и златната фигурка на жена от селищната могила Русе са ярък израз на култа към богинята-майка. Но се откриват и мъжки амулети (гроб № 26), и мъжка фигурка (с.Кошарица, Бургаско) и те допълват култа към Равнопоставениците с образа на Сина-Съпруг, наложил се за пръв път на Балканите. От своя страна трите бичета от гробове №№ 26 и 36, както и 30-те апликации на стилизирани бичи глави вероятно разкриват култа към тотемното животно на обитателите от района на Варна - бика (говедото). Биха могли да се обсъждат и култовете към слънцето и луната, изхождайки от многобройните златни апликации със съответната форма. Показателно е мястото на масивния златен пекторал като ключов белег на божественото начало.

4. Особено място заемат т.нар. ”царски” гробове: № 43 от Варненския некропол и № 18 от този в Девня. Те разкриват ролята на златото в качеството му като белег на властта, но заедно с това и представата за връзката на земната власт с небесното начало. Като символи на земната и небесна власт се налагат златните жезли били те изцяло златни (гроб № 36) или само обковани със златни наконечници и обковки каменни и медни брадви и/или чукове (гробове №№ 1, 4 и 43). Но заедно с тях подобна роля започват да изпълняват и златните диадеми, и масивните златни гривни и огърлици.

5. Първите златни амулети впечатляват по своята висока степен на схематизация и стилизация. Те дават видима представа за нивото на абстрактните възможности човека от онова време и свидетелстват за обективния характер на неговите научни познания. Човек трудно може да си обясни причината за тяхното доминиране над фигурките на цели

хора и животни. Едно възможно обяснение е ниското технологично ниво, но въпроса изисква допълнително уточняване.

6. Подчертан интерес представляват данните, свързващи някои от златните артефакти с неподозирани доскоро познания на халколитния човек. Такива се откриват в сферата на приложните науки: астрономия, навигация, земемерие, но и на абстрактните: геометрията и математиката, което звучи невероятно. В този смисъл златните изделия не бива да се разглеждат единствено като украшения, задоволяващи естетичните потребности на човека в халколитното общество. Напротив, те разкриват по един категоричен начин ролята на златото в духовното му съзряване и мястото му в култово-верските, социалните и гностичните му представи.

7. Двата гроба на божества на металургията поставят неизвестен и неизследван досега проблем. Интересно но, наблюдаваната особеност намира подкрепа в редица митологии. Какво се крие зад нея, тепърва предстои да се изяснява. Тя обаче е любопитна за нас поради мястото, което заема в българската митология и повдигнатите около това въпроси.

8. Хилядите златни мъниста крият може би немало изненади. Особено ценен за нас е обаче въпроса за връзката и приемствеността между майсторството на халколитните златари и това на живелите хилядолетие-две след тях майстори от Дъбене. Защото обсъжданата приемственост внася нова светлина върху хода на балканската праистория. Тъй или иначе, повдигнатият въпрос налага задълбочено разглеждане и веднъж поставен ще бъде решен.

По друг път, но до същият въпрос водят и т.нар. „златни близначки“ от Аладжа Хююк, Мала Азия. По стил на изработка фигурката силно напомнят стила на двете бичета от гроб № 36 на Варненския некропол. Интересното е, че „близначките“ от Анатолия са с хилядолетие-две по-късни от варненските бичета. Видимото подобие може да се разглежда като сериозен аргумент за

приемствеността в златарския занаят между двете отдалечени на хиляди километри култури. А голямата отдалеченост във времето помежду им – като свидетелство, че уменията на варненските златари са се запазили достатъчно дълго и са достигнали до ранната бронзова епоха (фиг.7 – близначките от Аладжа Хююк).

9. Комплексният анализ на първите златни изделия позволява да обвържем появата им със загадъчните обитатели на Добруджа – т.нар. „хамангианци“. Доколко тази хипотеза ще устои и ще се наложи е рано да се каже, но тя безспорно дава нов поглед в развитието на металургията на златото и чертае нови перспективи на изследване.

Посочените наблюдения, повдигнатите въпроси и набелязаните решения представят металургията на златото като една интересна тема с много неизвестни. Тема актуална и перспективна. Но и тема достойна за учени и естети, за историци и културолози, за познавачи на изкуството и любознателния съвременник. **Редно е да оценим, че темата за първото злато е тема за Варна и тема за България! И най-доброто ѝ представяне виждам в събирането и издаването на един пълен албум на халколитното българско злато! За слава на българската земя и слава на човешкия род!**

Л И Т Е Р А Т У Р А:

1. Русев, Руси, Владимир Славчев, Георги Маринов и Йордан Бояджиев. Варна - праисторически център на металообработката. Варна, 2010, с.2-10, с.17-19,24-27, 28,59-80; Иванов, Иван. Варна и раждането на европейската цивилизация. – В: Иванов, Иван и Мая Аврамова. Варненски некропол, С., 1997, с.25-48.
2. Тодорова, Хенриета, Към проблема за т.нар. „символични погребения“ от енеолитния некропол Варна I. – В: Добруджа (9), 1992, с.81.
3. Христов, Мартин. Ритуални структури и некропол от Ранната бронзова епоха край с.Дъбене, Карловско. www.tracians.net; Георгиева, Цветана. Разкриха тайната на златото от Дъбене. – В: вестник Марица, 14.08.2013, www.marica.bg; Дъбене – древна цивилизация от III хил.пр.Хр., trakite.info/orevni-civilizdcii-Bulgaria/dabene.html; Vladimir.ovo.bg/forum/3-22-2, 22.04.2012; Николов, Георги. Заловеното от ДАНС златно съкровище може да се окаже по-старо от 5000 години + фотогалерия,

- 15.04.2014. e-vestnik.bg/20354, сряда 04 март 2015; Петева, Антоанета, Велислава Панова, Ели Куманова, Станка Христова. Спасиха съкровище на красавица (обзор).- В: в-к Стандарт, 14.04.2014. www.standartnews/bulgarya-obshtesto-234075.html.
4. Иванов, Иван. Варна и раждането на европейската цивилизация. – В: Иванов, Иван и Мая Аврамова. Варненски некропол, С., 1997, с.37.
5. Смоленов, Христо и Христо Михайлов. Тайното знание на Черноморската Атлантида. С., 2010, с.21-22,23-24,27,35,48.
6. Тодорова, Хенриета, Към проблема за т.нар.,символични погребения от енеолитния некропол Варна I. – В: Добруджа (9), 1992, с.71-83.
7. Иванов, Иван. Раннохалколитни гробове до град Варна. – В: ИНМВ, 1978, с.81-93.
8. Интервю със Стефат Чохаджиев. <http://www.factor-news.net/index.php?cm=9&cid=8492>; Съкровище от Хотница. <https://bg.wikipedia.org/wiki/>; Археолози разгадват край Хотница тайните на древната металургия. [www.dnes.bg.com/obshtestvo ... html](http://www.dnes.bg.com/obshtestvo...html); Интервю със Стефат Чохаджиев, 07 септември 2006. nauka.bg/forum/index.php?showtopic=7004 Elemag.
9. Исмаил, Айля и Тодор Димов. Археологически комплекс „Дуранкулашко езеро” – природа, екология и открития. www.temanews.com/index.php?p=70&aid=2670; www.dobrichonline.com/?com=content&cid=7868; bulgarianheritage.bulgariana.eu/jspul/handle/pub/188.
10. Чернаков, Димитър. Русенската селищна могила. www.museumruse.com/rusehystory/rsm_bg.html; Делова, Александра. Златните съкровища на траките. 11.03.2015. <http://alexandradelova.blogspot.com/2015/03/ii.html>.
11. Тодорова, Хенриета. Късноенеолитният текропол край град Девня, Варненско. – В: ИНМВ, Т.VII, 1971, с.3-23.
12. Мирчев, Милко. Три погребения от енеолитната епоха. – В: ИВАД, 1961, с.117-125.
13. Иванов, Иван. Раннохалколитни гробове до град Варна. – В: ИНМВ, 1978, с.81-93.
14. Попов, Светлозар. Халколитната цивилизация Варна. Варна, 2014, с.244.
15. Николов, Васил и др. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен център „Провадия – Солницата” при гр.Провадия. – В: АОР през 2007 г., с.63-65; Николов, Васил и др. Археологически проучвания при Провадия – Солницата. – В: АОР през 2009 г., с.65-68.
16. Тодорова, Хенриета. Най-ранните търговски контакти на Северозападното Причерноморие. – В: Добруджа (10), 1993, с.12-15.
17. Атанасов, Васил. Геоложки данни за района на „Мадарския конник” и едно мнение за неговата златоносност. – В: Минно дело и геология. 2002, кн. 7-8, с.22-26.
18. Българска митология. Енциклопедичен речник, С., 1994, с.13,16-17.
19. Джагфар тарихы, Т.2, Оренбург, 1994, с.60-61,62,68-69.
20. Фол, Валерия. Св.Марина и св.Атанас наследяват тракийските върховни богове. – В: сп. Осем, бр. 2 (26) февруари 2011 г., с.84-85.
21. Амацурама. Мифы народов мира (МНМ), М., 1980, Т.1, с.66.
22. Кавказо-иберийских народов мифология, МНМ ... Т.1, с.606.
23. Калоянов, Анчо. Старобългарското езичество, В. Търнова, 2000, с.155-165.
24. Добрев, Петър. Българските огнища на цивилизация на картата на Евразия. С., 1998, с.168.

За контакти:

д-р Светлозар Попов
sv_popov@abv.bg